№2 ДӘРІС

Когнитивтік лингвистиканың теориялық негіздері

ТІЛ

ТАНЫМ

ТӘЖІРИБЕ

Тіл адам ойының дайын қабығы ма, әлде мағына құру құралы ма?

Оқу нәтижелері

Сабақ соңында студент теорияны қолданумен дәлелдейді

01

Салыстыру

Құрылымдық және антропоөзектік парадигмалардың зерттеу логикасын ажыратады.

02

Түсіндіру

Когнитивтік лингвистиканың нысаны мен үш негізгі ұстанымын түсіндіреді.

03

Жүйелеу

Әлемдік және қазақ тіл біліміндегі қалыптасу кезеңдерін байланыстырады.

04

Талдау

Қазақ тіліндегі дерекке концепт, фрейм және метафора тұрғысынан болжам жасайды.

Бағалау дәлелі: екі шағын тест, бір кәсіби кейс және қорытынды рефлексия.

Бастапқы болжам

«Білімнің кілті» тіркесіндегі кілт қандай қызмет атқарады?

А Тек стильдік әшекей

Ә Сөздің ауыспалы мағынасы ғана

Б Абстрактілі ұғымды заттық тәжірибе арқылы түсіну моделі

Жауабыңызды бір сөйлеммен негіздеңіз. Теориядан кейін бастапқы пікірге қайта ораламыз.

Парадигмалық бетбұрыс

Зерттеу нысаны сақталады, бірақ ғылыми фокус өзгереді

ЖҮЙЕ ОРТАЛЫҚТА

Тілдік бірліктің құрылымы
Жүйедегі қатынастар
Формалық заңдылық

АДАМ ОРТАЛЫҚТА

Тілдік тұлға және сана
Тәжірибе мен мәдени контекст
Мағынаны құру үдерісі

Құрылымдық талдау жаңа парадигмада жойылмайды. Адам факторы зерттеу сұрағын кеңейтеді.

Антропоөзектік қағида

Тілдік таңдау тәжірибе мен танымнан ажырамайды

01

ТӘЖІРИБЕ

Адам әлеммен әрекеттеседі

02

ТАНЫМ

Ақпаратты ұғым мен категорияға бөледі

03

ТІЛДІК ТАҢДАУ

Мағынаны нақты формада ұсынады

Зерттеу сұрағы: сөйлеуші неге дәл осы атауды, бейнені немесе грамматикалық құрылымды таңдады?

Ғылыми алғышарттар

Когнитивтік бағытқа дейін тіл, ой және адам байланысы бірнеше ғылыми арнада қарастырылды

В. фон Гумбольдт

Тіл мен адамды өзара байланыста қарастыру. Тіл дүниені тануда белсенді қызмет атқарады.

И. А. Бодуэн де Куртенэ

Тілдің өмір сүруін оны тұтынатын индивидтің психикасы және санасымен байланыстыру.

Философиялық желі

Адамның танымы, мән жасауы және әлемді тіл арқылы игеруі орталық мәселеге айналды.

Бұл ғалымдар қазіргі когнитивтік мектептің дайын теориясын емес, оның интеллектуалдық алғышарттарын қалыптастырды.

Гумбольдт желісіндегі төрт тезис

01	**Адам зерттеу көкжиегіне енеді**	Тілдік құбылыс адамдық тәжірибеден бөлек түсіндірілмейді.
02	**Тіл мен адам тұтас жүйе құрайды**	Тілді қолданушы субъект теорияның сыртында қалмайды.
03	**Адам тілдік тұлға ретінде танылады**	Тұлға тіл арқылы білімін, құндылығын және әлеуметтік тәжірибесін көрсетеді.
04	**Тіл мүмкіндікті жүзеге асырады**	Сөйлеу барысында адам мағына құрады және нақты тілдік таңдау жасайды.

Ортақ қорытынды: тіл дайын белгі жүйесі ғана емес, адам әрекетімен жүзеге асатын мүмкіндік.

Когнитивтік лингвистиканың зерттеу нысаны

Негізгі мәселе: тіл сана мен тәжірибеге қалай жалғанады?

Тілдік құрылым жалпы концептуалдық ұйымдасу және қолданыспен байланыста қарастырылады.

Үш негізгі ұстаным

Когнитивтік бағытты біріктіретін ортақ теориялық өзек

1

Тіл автономды емес

Тіл есте сақтау, зейін, қабылдау және категориялау сияқты жалпы танымдық қабілеттермен байланысады.

2

Грамматика концептуалдауға қатысады

Грамматикалық таңдау оқиғаны қалай көру және қалай ұсыну тәсілін білдіреді.

3

Тілдік білім қолданыстан туындайды

Тілдік үлгілер нақты қолданыс жиілігі мен тәжірибе арқылы орнығады.

Негіз: Croft & Cruse, 2004.

Негізгі когнитивтік бірліктер

Мағына бір сөздік анықтамамен шектелмейді

КОНЦЕПТ	Санада ұйымдасқан білім бірлігі. Бір ғана сөзге тең емес.	«Шаңырақ» отбасы мен сабақтастық мағыналарын ұйымдастырады.
ФРЕЙМ	Белгілі жағдаят туралы рөлдер мен қатынастардан тұратын білім құрылымы.	«Сатып алу» фреймі сатып алушы, сатушы, тауар және ақша рөлдерін шақырады.
ПРОТОТИП	Категорияның барлық мүшесі тең емес. Кейбіреуі ең типтік үлгі ретінде танылады.	«Құс» категориясында торғай түйеқұстан типтірек қабылдануы мүмкін.
СХЕМА	Қайталанатын кеңістіктік немесе оқиғалық тәжірибенің ықшам моделі.	«Жол» схемасы бастау, бағыт, кедергі және мақсат бөліктерін ұйымдастырады.

Әлемдік қалыптасу кезеңдері

Идеядан халықаралық ғылыми қауымдастыққа дейін

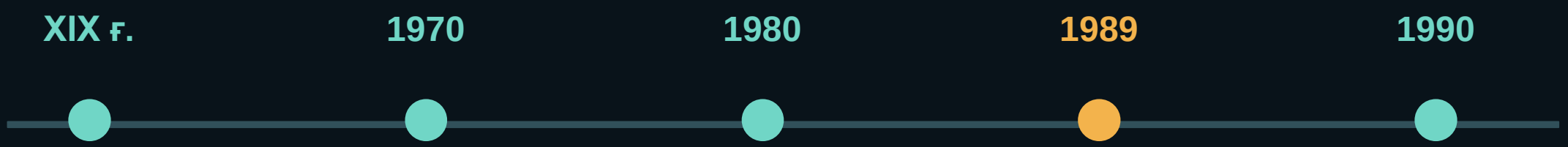

Тіл, ой және адам байланысының алғышарттары

Формализмге балама когнитивтік ізденістер

Метафора, фрейм және когнитивтік грамматика

Дуйсбург конференциясы және ICLA

Cognitive Linguistics журналы

Институттану бірнеше теориялық бағыттың бір уақытта дамуы нәтижесінде жүрді.

Негізгі теориялық бағыттар

Когнитивтік лингвистика ортақ қағидалары бар бағыттарды біріктіреді

Бағыт	Негізгі сұрақ	Тірек ұғым	Өкіл
Концептуалды метафора	Абстрактілі ұғымды қалай түсінеміз?	Бастау және нысана салалары	Дж. Лакофф, М. Джонсон
Когнитивтік грамматика	Грамматика оқиғаны қалай бейнелейді?	Конструал, профильдеу	Р. Лангакер
Фреймдік семантика	Сөз қандай білім құрылымын шақырады?	Фрейм және рөлдер	Ч. Филлмор
Менталды кеңістік	Дискурста мағына қалай құралады?	Кеңістік және интеграция	Ж. Фоконье

Негізгі еңбектер: Lakoff & Johnson (1980), Langacker (1987), Fillmore (1982), Fauconnier (1985).

АРАЛЫҚ ТЕКСЕРУ

Шағын тест 1

Қай зерттеу сұрағы когнитивтік лингвистикаға ең тән?

А Сөзде неше фонема бар?

Ә Қосымшаның морфемалық шекарасы қайда?

Б Сөйлеуші оқиғаны неге дәл осы грамматикалық ракурспен ұсынды?

В Қай нұсқа орфографиялық нормаға сай?

Алдымен жеке таңдаңыз. Содан кейін көршіңізге жауабыңызды бір себеппен түсіндіріңіз.

Қазақ тілтанымының бес кезеңдік моделі

Э. Оразалиева ұсынған кезеңдеу зерттеу тарихын жүйелеуге көмектеседі

1920–45	1945–70	1965–85	1970 соңы	XX ғ. соңы
«Тілтану» парадигмасының қалыптасуы	Тілдік бірліктердің танымдық қыры	Жалпы теориялық қағидалар	Тілтанымдық этюдтер	Қазіргі когнитивтік парадигмалар

Кезеңдердің уақыт шекаралары ішінара қабаттасады. Бұл модель ғылыми сабақтастықты көрсетуге арналған.

Қазақ когнитивтік зерттеулерінің арнасы

Тарихи алғышарт қазіргі арнайы зерттеулермен сабақтасады

ТАНЫМДЫҚ АЛҒЫШАРТ

А. Байтұрсынұлы
Қ. Жұбанов
С. Аманжолов

Тілдік білім, ұғым, мағына және ойлау табиғаты жөніндегі тұжырымдар

ҚАЗІРГІ ЗЕРТТЕУ ӨРІСІ

Э. Сүлейменова
Ж. Манкеева
Қ. Жаманбаева
А. Ислам
Э. Оразалиева

Тілдік сана, концепт, этномәдени атау, дискурс, ономастикалық кеңістік және қостілді тұлға

Бұл тізім толық библиография емес. Ол дәрістік бағдар картасы ретінде берілді.

Кәсіби кейс: «қара шаңырақ»

Бір атау қандай білім қабаттарын белсендіреді?

ҚАРА ШАҢЫРАҚ

Тапсырма: бір талдау қырын таңдаңыз және қандай дерек қажет екенін атаңыз.

1	**Заттық мағына**	Сөздік анықтама және нақты қолданыс
2	**Отбасы фреймі**	Тіркесетін сөздер мен контекстер
3	**Мәдени концепт**	Этнографиялық, тарихи және қазіргі тілдік дерек

3–4 адамдық топта 2 минут талқылаңыз. Интерпретацияны дәлелдейтін бір тілдік белгі көрсетіңіз.

Когнитивтік талдау алгоритмі

Интерпретация тілдік дерекпен және балама түсіндірулермен тексеріледі

01

ДЕРЕК

Контекст пен қолданыс үлгілерін жинау

02

ТІЛДІК БЕЛГІ

Қайталанатын атау, метафора немесе грамматикалық құрылым

03

КОГНИТИВТІК МОДЕЛЬ

Концепт, фрейм, прототип немесе схема құру

04

ТЕКСЕРУ

Контрмысал, корпус, тарихи және мәдени дерекпен салыстыру

Сапа өлшемі: интерпретация нақты дерекке сүйенеді және басқа ықтимал түсіндірулерді ескереді.

Шағын тест 2

«Білім — кілт» метафорасын дәлелді талдаудың ең мықты қадамы қайсы?

А «Кілт» сөзінің сөздіктегі бірінші мағынасын ғана беру

Ә «Қолжетім және ашу» схемасын басқа қолданыстармен салыстырып, дерекпен негіздеу

Б Автор бұл сөзді әдемі естілгендіктен таңдады деп тұжырымдау

Жауапты таңдаңыз. Содан кейін дәлелдің қандай тілдік дерекке сүйенетінін атаңыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Үш тұжырыммен жинақтау

01 **Антропоөзектік бетбұрыс**

Тілді адам, сана, тәжірибе және мәдениетпен бірлікте зерттеуге көшу.

02 **Когнитивтік лингвистиканың нысаны**

Тілдік құрылымның концептуалдау, категориялау және қолданыспен байланысы.

03 **Дәлелді когнитивтік талдау**

Интерпретацияны тілдік дерек, контекст және балама түсіндірулер арқылы тексеру.

Терминдерді емес, олардың арасындағы байланысты түсіндіру негізгі нәтиже саналады.

EXIT TICKET

Қорытынды рефлексия

Бүгінгі дәрістен кейін мен тілдік дерекке басқаша қараймын, себебі…

Екі немесе үш сөйлем жазыңыз. Бір теориялық ұғымды және бір мысалды қолданыңыз.

Менің қорытындым:

1	Ұғым дұрыс аталған	1	Мысалмен байланыстырылған	1	Себеп түсіндірілген

Дереккөздер

Негізгі материал

«№2 дәріс. Когнитивтік лингвистиканың теориялық негіздері»
Пайдаланушы ұсынған DOCX құжаты

Халықаралық дереккөздер

Croft, W. & Cruse, D. A. (2004). Cognitive Linguistics.
Geeraerts, D. Cognitive linguistics. Handbook of Pragmatics Online.
International Cognitive Linguistics Association. Historical Background.
Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By.
Langacker, R. W. (1987). Foundations of Cognitive Grammar.
Fillmore, C. J. (1982). Frame Semantics.
Fauconnier, G. (1985). Mental Spaces.

Қазақстандық зерттеулер

Сәткенова, Ж. Б., Әлімтаева, Л. Т., Әміров, Ә. Ж. (2015). Антропоөзектік парадигмадағы когнитивтік лингвистиканың орны мен қызметі.

Жанпейісова, Н. М. (2015). Қазақстандағы когнитивтік тіл білімі.

Донбаева, А. А. (2022). Ахмет Байтұрсынов және Қазақстандағы когнитивтік лингвистика.

Ескерту

«Білім — кілт» және «қара шаңырақ» кейстері сабақ мақсатына арнап құрастырылған оқу мысалдары. Олар корпус зерттеуінің дайын нәтижесі емес.